

EFRÂSİYÂB ANLATISINDA GÖÇEBELİK VE YÖNETİM

Yasin KAÇAR*

Öz

Türkler, tarih boyunca yerleşik toplumlarla etkileşim içerisinde olmuş ve bu toplumların tarihi metinlerinde anlatılmıştır. Bunlar, kendileri gibi yaşamayan göçebe milletleri vahşi, korkunç ve bozguncu olarak kaydeden eserlerdir. Bu eserler Türkleri de benzer şekilde anlatmaktadır. Bu hususta İran coğrafyasında kaleme alınan önemli eserler bulunmaktadır. Yerleşik İran ve göçebe Turan mücadelelerini işleyen bu anlatılarda göçebe Turan halkına dair profil Efrâsiyâb ile çizilmiştir. Bu profil en geniş haliyle Firdevsi'nin kaleme aldığı Şehnâme eserinde yer almaktadır. Bu anlatı yerleşik İran'ın sübjektif olarak Turana bakışının yanında Türklerin iktisadi, içtimai, askeri ve idari özelliklerini anlamaya olanak tanımaktadır. Çalışmada Türklerin İslamiyet'i kabul etmeden önceki devlet yapılanmaları bu anlatı üzerinden analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk Devlet Geleneği, İlk Türk Devletlerinde Yönetim, Şehnâme ve Efrâsiyâb, Göçebe Devlet, Göçebe-Yerleşik Mücadelesi.

NOMADISM AND ADMINISTRATION IN THE EFRÂSİYÂB NARRATIVE

Abstract

Turks have interacted with settled societies throughout history and have been described in their historical texts. These are works that record nomadic nations that do not live like them as savage, terrible and defeatist. They describe the Turks in a similar way. In this regard, there are important works kept in Iranian geography. In these narratives, which deal with the struggles between settled Iran and nomadic Turan, the profile of the nomadic Turanian people is portrayed through Efrâsiyâb. This profile is presented most fully in Firdavsi's Sahnâme. Although this narrative contains the subjective view of the Turanians by the settled Iranians, it also provides an opportunity to infer the economic, social, military and administrative characteristics of the Turks. In this study, the state structures of the Turks before they accepted Islam will be analysed through this narrative.

Keywords: Turkish State Tradition, Administration in the First Turkish States, Shahnâme and Efrâsiyâb, Nomadic State, Nomadic-Settler Struggle.

* Arş. Gör., Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, yasinkacar@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9419-5942.

Giriş

Tarih boyunca etkileşim kurulan milletlerin millî destanlarında, göçebe Türkler hakkında birçok efsane bulunabilir. Bunlar, yerleşik toplumların göçebe toplumlara karşı tek taraflı yargılarını içeren metinlerdir ve sonraki dönem kaynaklarına temel oluşturmuşlardır. Buradaki kayıtlar temel alınarak sonraki yıllarda yapılan çalışmalar ile Türkler ve diğer göçebe toplumlar medeniyetten uzak varlıklar olarak nitelenmiş ve uzun bir süre göz ardı edilmiştir. Bugün gelinen noktada, batı merkezli geliştirilen insanlığın evrimine dair devlet tipolojilerinin göçebe toplumların kurduğu devletleri kapsamadığı ve doğu toplumlarını anlamakta eksik kaldığı sorunu ortaya çıkmıştır.¹ Bu soruna Türkler özelinde bakıldığında, kaynaklık eden anlatılardan birinin İranlılara ait olduğu görülmektedir.

Türkler ve İranlılar eski çağlardan itibaren Turan ve İran coğrafyalarında hâkimiyet mücadelesi vermiş, bu süreçte derin bir kültürel ve siyasal etkileşim geliştirmiş iki millettir. Bu mücadeleler İran'da yazılan kaynaklarda ve özellikle Firdevsi'nin Şehnâme isimli eserinde yer bulmuştur. Türklerle olan mücadeleler oldukça işlenmiş ve Efrâsiyâb figürü ön plana çıkmıştır. Bu figür, yerleşik İranlıların göçebe Turan halkına dair tasavvurlarını yansıtan önemli bir sembol olmuştur. Söz konusu anlatılar, Türklerin iktisadi, içtimai, askeri ve idari durumları hakkında bilgiler sunmaktadır. Bu, İran'ın genel itibarıyla yerleşik ve tarım ekonomisine dayalı doğu medeniyetlerinden biri olması nedeniyle önemlidir. Çünkü bu kaynaklar, İran'ın tarım temelli yerleşik medeniyet kimliği ile göçebe Türk toplulukları arasındaki zıtlıkları vurgulamayı önceleyen eserlerdir. Nitekim bu zıtlık, zamanla Batı ve Arap toplumlarının Türklere dair algılarında, özellikle “barbar” ve “devletsiz” gibi önyargılı yaklaşımların oluşmasında etkili olmuştur. Ancak dikkatli bir inceleme, bu kaynakların Türklerin siyasî ve idari teşkilatçılığını da ortaya koyduğunu göstermektedir. Bu bakımdan göçebelerin devletsiz veya teşkilatsız oldukları, o dönem kaynaklarında doğrudan aktarılmadığı sonradan bu eserleri inceleyen toplumların ürettikleri yapay sonuçlar olduğu ortaya çıkmaktadır. İranlılar, Türkleri devletlilik bakımından kendi toplumlarından ayıran doğrudan bir anlatıya sahip değillerdir. Ayrıca, göçebe Türkler hakkındaki olumsuz anlatıların ardındaki öznel tavır, bu eserlerin daha geniş bir bağlamda değerlendirilmesiyle belirginleşir. İki toplumun birbirlerine aykırı

1 Detaylı bilgi için bakınız Birgül Ayman Güler (2023). *Devlet Bilimi Göçebe ve Yerleşik Devlet*. İmge Yayınları.

yaşam biçimleri ve girdikleri askeri mücadeleler eserlerin kaleme alım biçimini etkilemiştir. Öyle ki aynı efsane kişilikler, milli destanlarda çeşitli kimlikler kazanabilmektedir. Örneğin, Efrâsiyâb İranlıların millî destanı *Şehname*'de ve *Herodot Tarihi*'nde korkunç, vahşi, bozguncu olarak anlatılırken; sonraki yıllarda Kaşgarlı Mahmut ve Yusuf Has Hâcib tarafından kahraman, bilge ve cesur hükümdar olarak anılmıştır. Selçuklular ve Karahanlılar gibi Türk devletlerinin hükümdarları ise şecerelerini Efrâsiyâb'a dayandırarak kendi halkı nezdinde meşruiyet zemini oluşturmak istemişlerdir.

Bu çalışma, Efrâsiyâb anlatısını, yanlı bakılan taraflar ve buna yol açan sebepler ile birlikte ele alarak, Batılıların bu anlatılardan hareketle vardıkları sonuçların aksine, Türklerin yönetici ve teşkilatçı rollerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Diğer bir ifadeyle Efrâsiyâb'ın kimliği ve tarihsel temsili üzerinden Türklerin devlet geleneğini ve yönetim anlayışını incelemeyi amaçlamaktadır. Bu hedef doğrultusunda Efrâsiyâb anlatısı farklı temel kaynaklar üzerinden araştırılmış ve özellikle *Şehnâme* eseri merkeze alınarak analiz edilmiştir. Çünkü, *Şehnâme*, Efrâsiyâb'ın en çok ve en kapsamlı şekilde işlendiği metin olarak dikkat çekmektedir. Kitap, yazıldığı 11. yüzyıla kadar bu konudaki anlatıları ayrıntılı şekilde derlemektedir. Buradaki anlatılara temel teşkil eden eserlerden Zerdüş dinî metni *Avesta* da diğer bir önemli kaynaktır. Kaşgarlı Mahmut'un *Divan-ı Lügat'it Türk*'ü, Yusuf Hâs Hâcib'in *Kutadgu Bilig*'i, Uzun Firdevsi'nin *Süleymannâme*'si de yine Efrâsiyâb hakkında bilgiler içeren temel kaynaklardandır. Ayrıca sonraki yıllarda tarihçiler ve edebiyatçılar da destanlarda yer alan Efrâsiyâb'ı çeşitli yönlerden inceleme konusu yapmıştır. Saadettin Gömeç (2000), Bahaeddin Ögel (2010, 1995), Varis Abdurrahman (2004), Özgür Türker (2014) ve İlhami Durmuş (2016) bu hususta eserler veren önemli düşünürlerdir.² Bu değerli

² Ayrıca bakınız: Osman Turan (2003). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*. Ötüken Neşriyat, s. 552; Tahsin Yazıcı (1994). Efrâsiyâb. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 10., s. 478, 479; Mustafa Aksoy (2002). Destanlarda ve Tarihi Kaynaklarda Alp Er Tonga. *Türkler*. C. III. Yeni Türkiye Yayınları, s. 554-568; Vasili Vladimirovich Barthold (2004). *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri* (H. Dağ, Çev). Çağlar Yayınları; Alaladdin Ata Melik Cüveyni (1999). *Tarih-i Cihan Güşa* (M. Öztürk, Çev). Kültür Bakanlığı Yayınları; Adem Öger (2008). Türk Kültür Tarihinde Alp Er Tonga ve Uyгур Türkleri Arasında Onunla İlgili Anlatmalar. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.3, S.7, s. 508-523; Dursun Ali Tökel (2000). *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar*. Akçağ Yayınları.

çalışmalar Efrâsiyâb'ı, genel itibariyle tarihi kişiliği ve destandaki edebî yönleriyle inceleme nesnesi yapmıştır.

Efrâsiyâb, göçebe Türk topluluklarını temsil eden efsanevi bir lider figürüdür. Bununla birlikte kimliği ve tarihte hangi Türk lidere karşılık geldiği noktasında bir uzlaşma bulunmamaktadır. Bu çalışmada öncelikle alanyazında yer alan kimlik tartışmaları ele alınacaktır. Böylece İran millî destanındaki Efrâsiyâb ile tek bir kişinin değil Turan hükümdarlarının genelini kastedildiği gösterilmeye çalışılacaktır. Sonraki bölümde ise Efrâsiyâb'ın destansı nitelikleri izinde göçebe Türklere dair verilen bilgiler ortaya konulacak ve bu anlatılara etki eden muhtemel sebepler üzerinde durulacaktır. Üçüncü ve son bölümde ise Efrâsiyâb'ın yönetim anlayışı ve teşkilatçılığına ilişkin tasvirler incelenerek göçebelerde devletli yaşamın varlığı veya en azından bu anlatılardan yola çıkarak göçebelerin devletsiz oldukları sonucuna ulaşılamayacağı ortaya konacaktır.

Bu çalışma, tarihsel ve edebi metinlerin analizi yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın temel dayanağı, Firdevsi'nin *Şehnâmesi* başta olmak üzere, *Avesta*, Kaşgarlı Mahmut'un *Divan-ı Lügati't* Türk'ü, Yusuf Hâs Hacib'in *Kutadgu Bilig'i* ve Uzun Firdevsi'nin *Süleymannâme'si* gibi birincil kaynakların içerik analizi yoluyla incelenmesidir. Bu eserler, Efrâsiyâb anlatısının kökenlerini, göçebe Türklerin kimlik algısını ve yönetim anlayışlarını anlamak için detaylı bir şekilde taranmıştır. Ayrıca, modern alanyazında yer alan tarihi çalışmalar da tartışmalara derinlik kazandırmak amacıyla ikincil kaynaklar olarak değerlendirilmiştir. Çalışmada nitel bir yaklaşım benimsenmiş; metinlerden elde edilen veriler, göçebe-yerleşik ayrımı çerçevesinde Türklerin teşkilatçılığı ve devlet yapısı özelinde tematik olarak sınıflandırılıp yorumlanmıştır.

1. Efrâsiyâb Anlatısı ve Kimliği Üzerine Tartışmalar

Efrâsiyâb, İran mitolojisi ve tarih yazımında önemli bir yere sahip olan hem destansı hem de tarihî bir figür olarak çok katmanlı bir anlatının merkezindedir. Bu bakımdan gerçekliği veya efsaneliği net olmayan bir semboldür. Turan'ın lideri ve İran'ın baş düşmanı şeklinde tasvir edilen bu karakter, farklı kaynaklarda çeşitli bağlamlarda ele alınmış; kimliği, kökeni ve tarihî gerçekliği üzerine geniş tartışmalar yürütülmüştür. Efrâsiyâb'ın anlatısı, yalnızca bir bireyin hikâyesini değil, aynı zamanda İran ve Turan arasındaki tarihî, kültürel ve ideolojik karşıtlıkların sembolik bir yansımasını sunmaktadır. Bu bağlamda, Efrâsiyâb'ın hem ilk kaynaklardaki görünümünü hem de

destansı kimliğini incelemek, onun üzerinden Türkler için yapılan değerlendirmeleri anlamak için kritik bir öneme sahiptir. Aşağıda, Efrâsiyâb'ın ilk kaynaklardaki temsili ve destansı kimliğinin farklı boyutları ele alınacaktır.

1.1. Efrâsiyâb'ın İlk Kaynaklardaki Görünümü

Efrâsiyâb'a dair ilk bilgiler Pehlevîce, Farsça ve Arapça kaynaklarda geçmektedir. İran mitolojisinin en eski kaynaklarından biri olan *Avesta*'da (Ögel, 2010, s. 108), Frangrasyan olarak isimlendirilmektedir. Bu metin Efrâsiyâb anlatısının ilk geçtiği eser olarak bilinmekte ve sonraki dönem İran kaynaklarına temel oluşturmaktadır. Doğu toplumlarına dair bilgilerin bulunabileceği *Avesta*, İslam dininin yayılmasına kadar Eski İran'da etkili olmuş Zerdüşť dininin kutsal metnidir. Bu dinin olduğu yıllar MÖ 7. yüzyıl olarak tahmin edilse de öğretilerinin *Avesta* olarak tedvin edilmesi MÖ 80-530 yılları arasında gerçekleştiği bilinmektedir. Aktardığı konuların ise çok daha öncelere dayandığı düşünülmektedir (Sivrioğlu, 2013, s. 1143).

Avesta anlatılarında Efrâsiyâb, İran'ın baş düşmanı olarak aktarılmıştır. Efrâsiyâb kötülüğün temsilcisi kabul edilmiştir. Metin içerisinde Efrâsiyâb ve onun özelinde Turandan bahsedilirken sürekli olumsuz nitelermeler kullanılmıştır. Bazı örnekler şu şekilde gösterilebilir: “Hızla Haoma'nın payını kes ...! Dikkat et, Haoma seni zincire vurmasın, tıpkı iğrenç Turanlı Frangrasyan'ı, o hain katili, demirlerle sıkıca bağladığı gibi...”, “Turanlı katil Frangrasyan, yeraltındaki mağarasında ona bir kurban sundu” (Darmesteter, 1880, Y. 11.7; Yt. 5.41-43). Metin içerisinde Efrâsiyâb hep kötü bir profilde sunulmuştur. Onun liderliğindeki Turan halkları, kendilerinden ayrı bir din mensubu olmasından dolayı cezalandırılması gereken bir toplum olarak görülmüştür. İranlıların düşmanı olduğu algısı hep beslenmiştir: “Sonra en kurnaz Turanlı Frangrasyan ... kötü düşünceler besleyerek: “...Aryan milletlerine, doğmuş ve doğmamış olanlara ve kutsal Zarathuştra'ya ait olanı ele geçireceğim... öyleyse tüm tahılı ve içkileri, büyüklük, iyilik ve güzellikleriyle kirleteceğim.” (Darmesteter, 1880, Y. 12.76).

Buradaki anlatıların sonraki Turan ve Efrâsiyâb yazını etkilediği görülmektedir. *Avesta*, İran kaynaklarında Turan ve Türkleri öteki olarak görme/gösterme noktasında kritik ve temeldir. Ayrıca Herodotos'un kitabını yazarken bu anlatılardan faydalandığı düşünülmektedir (Herodotos, 1993, s. 12-17). Göçebelerin, barbar

olarak nitelenmesinde tarihi bir etkisi olan Ammianus Marcellinus'un da Zerdüş'tün doğduğu yer hakkında öneri getirmesine (Sivrioğlu, 2013, s. 1143) dayanarak bu anlatılardan haberdar olduğu söylenebilir. İlave olarak bu eserin 19. yüzyılın başlarında İran ve Orta Asya toplumlarını analiz etmek için incelendiği bilinmektedir (Yıldırım, 2011, s. 157). Dolayısıyla buradaki aktarımların Orta Asya göçebe toplumlarına dair bilgiler edinilmesinde ve netice itibariyle de medeniyetsiz yaftasının vurulmasında etkili olduğu söylenebilir.

Efrâsiyâb'ı derleyen belki de en önemli kaynak *Şehnâme*'dir. *Şehnâme* Ebü'l-Kasım Firdevsi-i Tusi tarafından yazılmış ve Gazneli Mahmut'a sunulmuştur. İran'daki eski ve zengin olarak halk arasında yer alan söylentilerin tedvin edildiği bir eserdir (Firdevsi, 1994a, s. III). *Şehnâme*'nin yazımında; *Avesta*, Dakiki'nin şiiri, İran'ın resmî tarihî metni sayılan *Hudâyname*, Arapça bazı kaynaklar ve o döneme kadarki sözlü anlatıların kullanıldığı aktarılmaktadır (Kantar, 2010, s. 289). Bu haliyle İran'ın Turan halklarına karşı eskiden beri süregelen algısını anlamak için diğer kaynakları da gözden geçirerek ve dönemin anlatılarını kapsamlı şekilde kaleme aldığı anlaşılan önemli bir eserdir.

Şehnâme altmış bin beyitten oluşan manzum bir eserdir (Firdevsi, 1994a, s. XVIII). Burada İran ile Turan mücadeleleri, Efrâsiyâb üzerinden anlatılmaktadır. Turan sıklıkla Türk Yurdu, Efrâsiyâb ise Türk hükümdarı olarak ele alınmaktadır. Buna göre Efrâsiyâb, Peşeng'in oğludur ve Feridun'un soyundan gelmektedir. İran tahtını ele geçirmek için fırsat kollayan ve buldukça da saldıran Türk liderdir.

Destana göre Feridun³ cihana zulmeden bir hükümdar olan Dehhâk'tan insanları kurtarıp tahta oturmuş ve ülkeye barış, huzur, adalet getirmiştir (Firdevsi, 1994a, b.60-65).⁴ Feridun bu başarısından sonra yeryüzünü üç oğluna paylaştırmıştır. Bunlardan en büyüğü olan ve korkak olarak tasvir edilen Selm'e İran'ın batısını; ani kızgınlıkla ve

³ Feridun İslâm Tarihi kaynaklarına göre, Dehhâk'tan önce tahta oturmuş eski İran hükümdarlarından en büyüğü olan Cemşid'in (Cem) soyundan gelmektedir. Anlatıya göre Feridun, halkı zulümden kurtarmak için Dahhâk'ı tahtan indirmiş ve onu esir alarak güvenli bir yere kapatmıştır. Arkasından İran topraklarında barışı getirmiş ve Allah'a ibadet etmeyi, iyiliği ve dürüstlüğü emretmiştir. Bu kaynaklarda Tur, Tuc olarak geçmektedir (Dadan, 2013, s. 23).

⁴ Destanda geçen kısımlardan bir örnek olarak şu beyit verilebilir: "Feridun, beş yüz yıl padişahlık yaptı.. Bu müddet zarfında bir gün bile kötülük etmedi" (Firdevsi, 1994a, b. 1172).

cesaretle nitelenen ortanca oğlu Tur'a⁵ Çin dahil Hazar'ın doğusunu; işin ortasını bilen akıllı ve gerektiğinde atılgan olarak belirtilen en küçük oğlu İreç'e ise İran ile yeryüzünün krallığını devretmiştir (Firdevsî, 1994a, b.118-121). Bu paylaşımdan tatmin olmayan Selm ve Tur'un birlik olarak İreç'i öldürmeleri destandaki olay örgüsünü başlatmış ve sonradan İran padişahları ile Turan hükümdarları arasında karşılıklı intikam savaşları vuku bulmuştur. Bu savaşlarda esas karakterler olarak Turan hükümdarı Efrâsiyâb ve İran komutanlarından Rüstem işlenmiştir.⁶

Türkleri İran tarihinin bir parçası olarak aktaran Arap tarihçiler de Efrâsiyâb anlatısına yer vermişlerdir. *Tarih-i Taberi*'de Efrâsiyâb İreç'in soyundan gelen Menuçehr'in çağdaşı olarak aktarılır ve o dönemlerde öldüğü bildirilir. Buna göre yerine oğlu geçtikten sonra onun hükümrانlığında Türkler, Ceyhun nehrinin ötesine seferler düzenlemiştir (Taberi, 2007, s. 328). Bu olaylar *Şehnâme*'de Efrâsiyâb simgesiyle işlenmeye devam etmektedir. Anlatıdaki paralellik Arap tarihçilerin Eski Türkleri aktarırken İran kaynaklarından etkilendiğini ve Firdevsî'nin de Arap müelliflerden faydalandığını (Dadan, 2013, s. 19-22) gösteren önemli bir örnektir. Ayrıca bu durum, Türkler hakkında İranlılar tarafından oluşturulan algının farklı toplumlarca benimsendiğini göstermesi bakımından da önemlidir. Nitekim bu etkiyi Kaşgarlı Mahmut, İbn Haldûn, Yusuf Has Hacib gibi tarihçilerde de izlemek mümkündür. Örneğin, İbn Haldûn dünya tarihindeki hükümdarlar içerisinde Türklerden bahsederken onların İran krallarıyla Horasan ve Mâverâünnehir için savaşlar yaptığını ve Efrâsiyâb'ın soyundan gelen krallar etrafında örgütlendiğini aktarmaktadır (Dadan, 2013, s. 19-22).

1.2. Efrâsiyâb'ın Destansı Kimliği

İran ve Araplar nazarında eski Türklerin sembolü olan Efrâsiyâb'ın gerçek kimliği veya gerçekten var olup olmadığı ise tartışmalıdır. İran geleneğine göre Efrâsiyâb Turan'ın lideri, Turan ise Türklerin yurdu olarak gösterilmektedir. Bundan hareketle Efrâsiyâb Türklerin atası

⁵ Turan olarak adlandırılan coğrafyaya ismini veren ve orada yaşayan halklara padişahlık yaptığı aktarılan Tur'un özellikleri destanda şu şekilde geçmektedir: “İlk anda kızgınlığa kapılan ve ateşten daha atılgan davranan..” (Firdevsî, 1994a, b. 1423). Tur'a Türkistan ve Çin hükümdarlığının verildiği kısım ise 1449. beyitte işlenmiştir: “Sonra Tur'a Turan ülkesini verdi ve onu Türklerle Çin'in padişahı yaptı” (Firdevsî, 1994a, b. 1449).

⁶ *Şehnâme*'de geçen Efrâsiyâb komutasındaki Turan ile İran savaşlarının özet haline ulaşmak için bakınız Atsız (1992) ve Yarshater (1984).

olarak açıklanmıştır (Stern, 1986, s. 236). Nitekim Efrâsiyâb, Türk hükümdar şecerelerinde Oğuzculuk gibi önemli bir gelenek halini almıştır (Türker, 2014, s. 55). Ancak mistik bir kahraman olan Efrâsiyâb'ın gerçekte hangi Türk hükümdara karşılık geldiği konusunda kesinlik yoktur. Aşağıda sunulacak alanyazında kendisinin Saka hükümdarı Alp Er Tonga, Uygur kağanı Buku Han veya Oğuzhan olduğu yönünde çeşitli iddialar bulunmaktadır. Taberi, Cüveyni, Kaşgarlı Mahmut, Yusuf Hâs Hacip, Firdevsi Rumi gibi düşünürler onun gerçek kimliği hakkında farklı fikirlere sahiptir. Günümüz tarihçileri arasında da ortak bir kabulden bahsedilememektedir.

Efrâsiyâb'ın Türkler tarafından kayıt altına alındığı ilk eser *Divanü Lûgati't-Türk*'tür. Kaşgarlı Mahmut (1985) bu eserinde Kaz kelimesinden bahsederken onun Efrâsiyâb'ın (metinde Afrasyab olarak geçer) kızının adı olduğunu ve Efrâsiyâb'ın Alper Tonga anlamına geldiğini söyler (Kaşgarlı Mahmut, 1985, s. 150). Ayrıca “Türklerin en büyük başbuğu” olarak tanımladığı han kelimesinin tanımında “Afrasyab oğullarına da han denir, Afrasyab hakandır, bu adın verilmesinde uzunca tarihsel bir hikaye vardır” diyerek Efrâsiyâb'a yer vermektedir (Kaşgarlı Mahmut, 1985, s. 159).

Yusuf Has Hacib de Efrâsiyâb'ın Alp Er Tonga olduğunu bildiren düşünürlerdendir. Burada dünyadaki hükümdarlar arasında en iyilerinin Türk beyleri olduğu, bunlar içerisinde de Tonga Alp Er'in yer aldığı ve İranlılar tarafından Efrâsiyâb ismiyle kaydedildiği aktarılır (Yusuf Has Hacib, 2016, s. 42). XV. yüzyıl Osmanlı eserlerinden *Süleymannâme*'de de Efrâsiyâb Alp Er Tunga olarak belirtilmektedir. Bu eserde Alp Er Tunga için *Efrâsyâb-ı Türk* denilmiştir (Alptekin ve Şenocak, 2019, s. 137).

Bu kaynakları temel alan sonraki dönem bazı çalışmaların da Efrâsiyâb'ın Saka hükümdarlarından Alp Er Tunga olduğuna kanaat getirdiği görülmektedir. Zeki Velidi Togan, Efrâsiyâb'ın Sakalara en ileri devrini yaşatan Alp Er Tunga olduğunu kabul eder (Togan, 1982, s. 36). Yine Atsız da İran'ın Türklere dair rivayetler aktarırken onların isimlerinin çoğunu Acemleştirdiğini ve Alp Er Tunga destan kahramanının adının da Efrâsiyâb (Afrasiyab) olarak geçtiğini söyler (Atsız, 1992, s. 33). Dolayısıyla Alp Er Tunga'nın Şehnâme'de bahsedilen Efrâsiyâb ile yaygın şekilde özdeşleştirildiği söylenebilir. Bu şekilde Türklerin varlığı ve teşkilatçılığının MÖ 7. yüzyıldan başladığı ve böylece güçlü bir Saka İmparatorluğunun teşkili ile Türk devlet hayatının eskiliği gösterilmek istenmiştir.

Bununla birlikte Bahaeddin Ögel (2010, s. 60), Alp Er Tunga'nın yaşadığına dair vesikaların yetersiz olduğunu belirtir. O, Tonga Alp veya Tonga Alp Er'in cesur kişiler için söylenen unvan olabileceğini aktarmaktadır. Efrâsiyâb'ın Türkler tarafından tanınmasının İran'la kurulan etkileşimin sonucu olduğunu ve Alp Er Tunga ismiyle benimsendiğini söyler. Bunun Tanrıdağlı olduğu için İran etkisinde kaldığını ima ettiği Kaşgarlı Mahmut ve Yusuf Has Hacib tarafından dile getirilmesini dayanak göstermektedir (Ögel, 2010, s. 59).

Saadettin Gömeç, Efrâsiyâb'ın Peşenk'in oğlu ve Feridun'un torunu olduğunu belirtmekle birlikte Alper Tunga ve Efrâsiyâb'ın aynı kişi olmadığını iddia eder. Kaşgarlı Mahmut'un, onun Alp Er Tunga olduğunu belirtmesini hatalı görür ve Kaşgarlı Mahmut'un ağıtını verdiği Tunğa Alper'in Kök Türk Devletinde yer alan MS 8. yüzyılda yaşamış Tonga Tigin olabileceğini belirtir (Gömeç, 2000, s. 208). Efrâsiyâb'ın ise Uygurlarda yer alan Bumin Kağan ile alakası olabileceğini söyler (Gömeç, 2000, s. 209). Efrâsiyâb'ı Uygurlar'da arayan başka bir görüş de İlhanlılar döneminde yetişmiş Fars tarihçi Cüveynî tarafından iddia edilmiştir. Buna göre Uygur Kağanlığı Töhpe Yazıtında devletin kurucusu olarak verilen Böğü Kağan, Fars efsanelerinde Efrâsiyâb olarak anılmıştır (Abdurrahman, 2004, s. 5; Alptekin ve Şenocak, 2019, s. 129).

Bu konuda başka bir iddia da Osman Karatay'dan (2003, s. 178-188) gelmiştir. İran milli destanında geçen Feridun ve Efrâsiyâb anlatılarının, Oğuz Han'ın yaşadıklarıyla benzerlik gösterdiğini, bunların esasında aynı kişiler olduğunu ancak İranlılar tarafından çarpıtılarak anlatıldığını belirtmektedir. İranlıların Farsça destanları ile Türk kahramanlarını kendi ataları gibi göstererek hem güçlü bir tarih oluşturmaya hem de bunlardan faydalanarak öteki taraf algısıyla kendi milli birliklerini bütünleştirmeye çalıştıklarını belirtir.

Şehnâme'de verilen olay örgüsü içerisinde değerlendirildiğinde ise Turan hükümdarı Efrâsiyâb'ın değişmeden durduğu yıllar boyunca İran'ın başına sırasıyla Minuçihr (?), Nevzer (7 yıl), Zev (5 yıl), Gürşasb (9 yıl), Keykubad (100 yıl), Keykâvus (150 yıl) ve Keyhüsrev (60 yıl) hükümdarlarının geçtiği görülmektedir. Buna göre Efrâsiyâb'ın Keyhüsrev tarafından öldürülmeden önce yaklaşık 400 yıllık bir yaşam sürmesi gerekir ki en azından bu eserde bahsedilen Efrâsiyâb ile bir kişinin ifade edilmediği anlaşılmaktadır. Ancak aktarılan hükümdarların İran'ın ilk hanedanlıklarından Pişdâdilerle başlatılması (Kanar, 2010, s. 289) ve *Avesta* metinleriyle kurulan benzerlikler

bağlamında Efrâsiyâb MÖ 7-6. yüzyıllarda aranmış ve Saka lideri Alp Er Tunga olarak gösterilmiştir. Bununla birlikte Efrâsiyâb simgesiyle aktarılan savaşlar ile sonraki yıllarda Hunlar, Akhunlar, Göktürkler gibi Türk devletleriyle İran arasında yaşananların birbirine benzerlik göstermesi (Yarshater, 1984) farklı kimlik yorumlarını da beraberinde getirmiştir. Tüm bu tartışmalar ve anlatılar analiz edildiğinde Efrâsiyâb'ın İranlılar tarafından Türk hükümdarları için söylenen genel bir unvan olduğu akla gelmektedir. Diğer taraftan Efrâsiyâb'ın uzun tarihi süreç içerisinde birçok Türk boyunun kendi hükümdarlarını yakıştırdıkları bir sembol olduğu da söylenebilir (Abdurrahman, 2004, s. 5-8). Gerçek kimliği net olmasa da Efrâsiyâb özelinde aktarılan hikayelerin; yerleşik İran nazarında göçebe Turan algısının ve Türklerin değer verdiği anlaşılan hükümdarlık anlayışının analizini yapmaya imkân sunduğu görülmektedir.

2. Efrâsiyâb'ın Mistik Nitelikleri İzinde Göçebe Turanîler

Efrâsiyâb'ın mitolojik ve tarihî anlatılardaki konumu, yalnızca bir hükümdarın ötesinde, göçebe Turanî toplulukların İran merkezli kaynaklardaki algılanışını şekillendiren sembolik bir figür olarak öne çıkmaktadır. İran mitolojisi ve edebiyatında, Efrâsiyâb ve onun temsil ettiği Turanîler, yerleşik İran toplumunun karşısında “öteki” olarak konumlandırılmıştır. Bu anlatılar, göçebe yaşam tarzının yerleşik toplumlar nezdinde nasıl algılandığını ve bu algının dinî, kültürel ve siyasal dinamiklerle nasıl biçimlendiğini gözler önüne sermektedir. Efrâsiyâb'ın mistik nitelikleri, göçebe Turanîlerin İran'daki temsili ile birleştğinde, hem tarihî hem de ideolojik bir karşıtlığın izlerini taşımaktadır.

Eski çağların yerleşik toplumları, kendileri gibi yaşamayan göçebe milletleri vahşi, korkunç ve bozguncu olarak kayda almıştır. Bunlar; Herodot, Sima Qian gibi tarihçilerce ıssız ve korkunç olarak görülmüş ve sonraki yıllarda Voltaire'den Hegel'e siyasi düşünürlerce de devlet kurmaktan ve medeniyetten uzak toplumlar olarak değerlendirilmiştir (Kradin, 2019, s. 4). İslamiyet'in kabulü öncesindeki göçebe Türkler hakkında da İran eski kaynakları korkunç ve vahşi yakıştırması içeren taraflardan biridir. Diğer bir ifadeyle yerleşiklerce öteki görülen göçebeler İran tarafında Türkler olmuştur. *Şehnâme* ve *Avesta*'daki Turan ve Efrâsiyâb portresi ile Türkler, İranlılar tarafından millî ve dinî duygularla ötekileştirilmiştir. İran-Turan savaşları ile tarımla meşgul olmayan, toprak imarına girişmeyen ve göçebe yaşadıkları bildirilen Turanîler ile yerleşik ve ziraatçı İranlıların mücadeleleri anlatılmıştır

(Karadeniz, 2010, s. 4). Bu bölümde göçebe Türklerin İran'daki algılanışı ve bu olumsuz algının muhtemel sebepleri incelenecektir.

2.1. Göçebe Türklerin İran'daki Algılanışı

İran eski kaynakları Türklerin yaşadığı bölgeyi Hazar'ın doğusu boyunca Ceyhun'un kuzeyinde uzanan topraklar olarak belirtmektedir. *Şehnâme*'de İran'la olan sınır, Turanlılar için Ceyhun nehri İran için çadırların başladığı yer olarak bildirilmiştir⁷. Sözleşilen sınırların ötesine geçmenin yasaklandığı görülmektedir (Firdevsi, 1994b, b. 5012-5015). Burada Turan ile kastedilen bölgenin Orta Asya, bütün Çin ve Güney Rusya'yı kapsadığı anlaşılmaktadır (Ögel, 2010, s. 375). Bu bölgede yaşayanları ise Turanî olarak isimlendirmişlerdir.⁸

Turanî kelimesinin kapsamı İranlılar nezdinde farklılık göstermiştir. Antik Çağ'da İran'ın güneydoğu ve kuzeydoğu bölgelerinde yaşayan gruplar Turanî kelimesiyle anlatılmıştır. Buradaki halklar yerleşik İran karşısında göçebe düşmanlar olarak Turanî ismini almıştır. Bu bakımdan Turan ifadesiyle sadece Türkler değil bozkır halklarının tümüne işaret edildiği düşünülmektedir. Ancak *Şehnâme*'de İranlıların daimi düşmanı olarak Türkler⁹ temel alındığından Turanîler ile göçebe Türkler işlenmiştir.

İran merkezli Efrâsiyâb anlatısına bakıldığında, Turanî kavimler hakkında genellikle yerici ifadelerle rastlanılmaktadır. Buna göre İran, tarım yapan ve bölgeleri mamur eden ülkeyken Turan bozguncu taraftır. Efrâsiyâb mamur yerleri harap eden büyük Türkistan hakanı olarak işlenmektedir. *Tarih-i Taberi*'nin aktardığına göre Efrâsiyâb, İran'ı hüküm altına aldığı dönemlerde ekinler ektirmemiş, su yollarını tahrip etmiş ve İran halkını baskı altında tutmuştur. Ne zamanki ülkeden

⁷ Destanda iki coğrafya arasındaki sınır akitleşmesi şu şekilde aktarılır: “Bu karara göre, dünyanın, Ceyhun'dan Tür sınırlarına ve buradan da Çin ve Honten'e kadar uzayan giden kısmındaki uzak, yakın yerleri Turan milletine verdiler. Zâl'ın hüküm süreceği yerler de çadırların kurulu bulunduğu sınırdaki bitiyordu. Türklerin buradan ileriye geçmeye hakları yoktu” (Firdevsi, 1994b, b. 5012-5015).

⁸ İran ve Turan ayrımı İslamî kaynaklarda da yer almıştır. Buna göre Nuh'un çocuklarından ilk önce padişah olan Kil-Şah ve Kil-Han yeryüzünü, Ceyhun sınır kabul ederek iki eşit parçaya bölmüşler ve Turan denilen kuzeyde kalan tarafı Kil-Han; İran denilen güneyi ise Kil-Şah yönetmiştir. Bunun içindir ki Turan'a “hanlar”; İran'a “şahlar” hükümdar olmuştur (Ögel, 2010, s. 382, 383).

⁹ Kitabın geneli itibarıyla algılanan bu düşmanlığı gösteren ve hükümdarların bu doğrultudaki amaçlarını belirten bir örnek olarak “Beklediği zaman gelir gelmez o, yeryüzünü Türklerden temizleyecektir!” (Firdevsi, 1994c, b. 19552) ifadesi gösterilebilir.

çıkarılmış o vakit bölgede tekrar tarım yapma imkanı oluşmuştur. Örneğin Menuçehr İran'ın bazı topraklarını Efrâsiyâb'tan geri aldıktan sonra tarıma açmıştır (Taberi, 2007, s. 325-328). Paralel anlatıları İran'ın en eski kaynaklarından olan *Avesta* ve *Şehnâme*'de de görmek mümkündür. Bu yazın, göçebe yaşayan ve hayvancılık ekonomisi ile işleyen bir sistemi tarım gibi uygarlığın sözde en önemli adımlarından birine karşı düşman göstermekle ileride geliştirilecek barbar-uygar ayırımına temel olmuştur. Bu mücadeleler iki taraflı ve karşılıklı gerçekleşmesine rağmen birini yaftalayıcı şekilde kaleme alınması yanıltıcı bir unsur olmuştur. Nitekim coğrafi, ekonomik, kültürel sebeplerden dolayı göçebe yaşamı seçen (veya seçmek zorunda kalan) topluluğun kurduğu medeniyetler göz ardı edilmiştir.

Göçebe Türklerin İran kaynaklarındaki temsili, Efrâsiyâb merkezli anlatılar üzerinden şekillenirken, bu temsillerin yerleşik toplumların dünya görüşü ve kültürel değerleriyle olan ilişkisi, algının subjektif doğasını açıkça ortaya koymaktadır. *Avesta* ve *Şehnâme* gibi metinlerde göçebe Turanîler, tarım ve yerleşik yaşamla özdeşleştirilen “medeniyet” karşısında bozguncu ve vahşi olarak nitelendirilmiş; bu tasvirler, tarihî süreçte İran-Turan karşıtlığını derinleştirmiştir. Ancak, bu olumsuz algının yalnızca yaşam tarzı farklılıklarından kaynaklanmadığı, aynı zamanda dinî, millî ve siyasal faktörlerin etkisiyle biçimlendiği görülmektedir. Aşağıda, Efrâsiyâb ve Turanîler hakkında İran yazınında oluşan olumsuz algının muhtemel sebepleri ve bu algının tarihî süreçteki etkileri detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

2.2. Olumsuz Algının Muhtemel Sebepleri ve Etkileri

İran yazınında yer alan göçebe Efrâsiyâb hakkındaki olumsuz algının oluşmasında öncelikle dini etkilerin rol oynadığı görülmektedir. Nitekim aykırı bir dine sahip olarak aktarılan göçebe Efrâsiyâb ve Turanîlerin kötü olarak işlendiği ilk metinler *Avesta* olmuş ve sonradan gelişen yazını da etkilemiştir. 19. yüzyılın başlarında *Avesta* üzerinde yapılan incelemeler sonucunda kutsal kitabı olduğu Zerdüşť dininin, göçebe hayattan yerleşik hayata geçilen bir dönemde ortaya çıktığı ve inanırlar için ziraatla uğraşılmasına imkân sunan öğretileri barındırdığı bilgisine ulaşılmıştır (Yıldırım, 2011, s. 157). Bu öğretilerce, kendilerinden farklı bir yaşam süren göçebelerin hükümdarı Efrâsiyâb, kötü insan tipini temsil etmiş ve kötülük meleği Ehrimen'in yeryüzündeki temsilcisi kabul edilmiştir. Efrâsiyâb için genellikle “hırsız, katil, haydut, kavgacı” şeklinde nitelermeler kullanılmıştır. Turanîler ise cezalandırılması gereken bir düşman olarak görülmüştür

(Darmesteter, 1880, Y. 11.7; Yt. 5.41-43). Burada onun Aryanlara ait bölgeyi fethetmeye çalıştığını ancak başaramayınca bütün mısır ve buğdayları yıkma kararı aldığını aktaran küçük bir İran-Turan mücadelesi anlatılır. Buna göre Efrâsyâb şunu söyler: “Doğmuş ve doğmamış Aryan uluslarına ve kutsal Zarathuştra'ya ait olan Zaferi fethedemedim. 'O zaman büyüklük, iyilik ve adalet açısından bütün mısır ve içkileri kirleteceğim. - 'Ahura Mazda sana karşı gelecek, her zaman yeni yaratıklar yaratmaya hevesli olacağım” (Darmesteter, 1880, Z.Yt. 19.56-64).

İyi ve kötü üzerine kurulu bu dine göre Efrâsiyâb göçebe olmasının yanı sıra aynı zamanda Budist inancının sürdürücüsü ve Zerdüştlüğün düşmanı olarak kötü olan kesimi simgeler. Nitekim Orta Asya'nın Türk Budistleri'nin de onu Zerdüştiliği yaymak isteyenlere karşı Budizmi müdafaa eden hükümdar olarak düşündüğü ve dinî bir rol de biçtikleri görülmektedir (Togan, 1981, s. 49, 168). Bu bakımdan temelde dini farklılaşmanın getirdiği etkiyle ziraatçı ve yerleşik iyi İranlı karşısındaki kötü algısı, göçebe yaşayan Efrâsiyâb ve Turan milletleri ile oluşturulduğu görülmektedir. Dinî farklılıkların İran'daki Turan algısını etkileyen önemli bir sebep olduğu söylenebilir.

Bu temel üzerine yerleşen İran'daki Efrâsiyâb algısı da olumsuz olarak sürdürülmüştür. Bununla birlikte Efrâsiyâb hakkında genel itibariyle kötüleyici değerlendirmeler hakimse de İran hükümdarlarının ne denli büyük bir düşmanı yendiğini iddia etmek için Efrâsiyâb'ı öven yerler de vardır. Onun yetenekli ve inatçı bir hükümdar olduğu vurgulanır. İran'daki ve Turan'daki bazı şehirler ona dayandırılır (Yarshater, 1984). Bu bakımdan *Şehnâme*'de geçen şu kısım anlatının genel yönünü özetleyici niteliktedir: “O Türk çok hilekâr ve düzenbazdır. Soyu kötü olduğu gibi, kendisi de kötünün, ehrimenin biridir! Fakat, çok güçlüdür; o kadar ki güneşe ve aya bile erişebilir” (Firdevsi, 1994b, b.9443).

Efrâsiyâb *Şehnâme*'de geçtiği şekliyle “doğru yoldan sapmış kötü” taraftır (Firdevsi, 1994b, b.8302). Burada, Efrâsiyâb'ın hakim özellikleri “şehirleri yıkma, suları ve nehirleri kurutma, kıtlığa ve kuraklığa sebep olma” şeklinde aktarılmaktadır. İran halkı onun hükümdarlığını reddeder ve kurtulmaya çalışır. İran'ı hükmü altına aldığı belaları da beraberinde getirdiğinden şikayet edilir. Bu zamanlarda İran “belâ ve felâket” yeri, “keskin pençeli ejderhalar yatağı” gibi ifadelerle nitelenerek (Firdevsi, 1994b, b. 6731-6737) Efrâsiyâb'ın hükümdarlığının istenmediği vurgulanmıştır.

İranlılar dünyayı kendi nesillerinden türetilip kendilerini de diğerlerine karşı üstün kılmışlardır. Bu anlayış Çinlilerde görülen kendisinden başka herkesi insanlıkla ilgisi çok az barbarlar nitelemesinin (geocentric) bir benzeri olarak değerlendirilmektedir (Ögel, 2010, s. 375). *Şehnâme*'de ötekiler kısmına daha dar bir kapsamla sadece Türkler yerleştirilmiştir. İran kaynaklarında Efrâsiyâb nezdinde anlatılan Orta Asya göçebe halklarının yerleşik İran'a saldırıları (Yarshater, 1984) *Şehnâme*'de Türkler özelinde aktarılmıştır. Türkler, Efrâsiyâb komutasında yerleşik İran topraklarına saldırılar yapan ve mamur yerleri talan eden¹⁰ düşman bir millet olarak konumlandırılmıştır (Konuksever, 2016, s. 103).

Türkleri düşman olarak niteleyip bu algıyla bir göçebe portresi çıkarılmasının altında yatan başka sebeplerden de bahsedilebilir. *Avesta*'dan etkilendiği ölçüde dini bir temelde kurulan *Şehnâme*'nin millî bir ruhla yazılmasının (Durmuş, 2016, s. 28) da anlatıma etki etmiş olduğu gözükmemektedir. *Şehnâme*'nin yazıldığı ve bitirildiği (1010) yıllar, İran'da Türklerin egemenlik sürdüğü dönem olmuştur. Bunun öncesinde de hükümdarlıktaki yerli hanedanlıkların Helenler ve Araplar tarafından kesintiye uğratıldığı bilinmektedir. Türklerin hakimiyeti ise İran milletinin kökeni sayılan Samanîler içerisinde gelişmiştir. Bu devlette askeri ve idari önemli makamlara gelen Türkler sonradan hükümdar olup Gazneliler'i meydana getirmiştir (Batan, 2011, s. 50-52). Böylece Helen ve Arap istilasından sonraki süreçte İran'ın yavaş yavaş Türk hükümdarlığına girmesi sonucunda Farsçanın ve Fars kültürünün yok olma tehdidi ile karşılaştığı endişesi hakim olmuştur. Bu durum beraberinde milli bir duygu uyandırmıştır. *Şehnâme* bu duygularla kaleme alınmıştır. Nitekim, Firdevsi'nin *Şehnâme*'yi yazma amacını, "Farsça ile Acem milletini diriltmek" şeklinde belirtmesinden de eserin millî duygularla kaleme alındığı anlaşılmaktadır (Huncan, 2016, s. 87). Bu milli ruh etkisiyle içeride bütünlüğü sağlamak için gerekli görülen düşmanın, eskiden beri anlatılagelen Turan efsanelerinde ve o dönem hükümdarlık süren göçebe Türklerde bulunduğu söylenebilir.

Başka bir sebep ise *Şehnâme*'de İran merkezli bir olay örgüsünün hâkim olması gösterilebilir. Esas mücadele İran tahtı içindir. Dünyadaki

¹⁰ *Şehnâme*'de Turan sınırında yaşayan çiftçi halkların Turanlılardan şikayetçi olduğu aktarılmaktadır. Ermanlar isimli toplumun Keyhüsrev'e gelerek Turanlılar ile başlarının belada olduğu ve kendilerinin kurtarılması için yardım istediği kısım buna örnek gösterilebilir. Burada Turanlılar tarlalarına dadanan domuz sürüsüne benzetilmektedir (Firdevsi, 1994c, s. 308-310).

herkesin hâkim olmak istediği bir güç olarak aktarılmaktadır. Efrâsiyâb onu ele geçirmek için imkan kollayıp her fırsatta akınlar yapan ve hile hurda peşinde koşan bir zalimdir. Örneğin İran tahtının boşalması üzerine Peşeng'in, oğlu Efrâsiyâb'a "Orduyu al, Ceyhun'u geç, hiç kimsenin tahta çıkmasına meydan bırakma" şeklinde haber yolladığı aktarılmıştır (Firdevsi, 1994b, b. 5046). Bu örgü içerisinde İran hükümdarları da yapılan akınların intikamını almak için Turan üzerine yürüyen kahramanlardır. Nitekim bu durum İran padişahının komutanını uyarmak için aktarılan beyitte görülebilmektedir: "Savaş günlerinde galip geldikleri zaman, düşmanlarımızın İran'da ne kötülükler yaptıklarını da mı duymadın? Boş yere onların dostluğunu kazanmağa çalışarak, onların sarayında şerefini kirletme" (Firdevsi, 1994b, b.9756). Böylece İran-Turan arasındaki şiddetli ve karşılıklı ataklar Turan tarafından yapıldığında bir katliam, İran tarafından gerçekleştirildiğinde ise intikam olarak nitelenmiştir. Bu anlatı ile İran'ın Turan üzerinde yaptığı kısımlar meşru gösterilmişken Efrâsiyâb'ın İran'a saldırıları zorbalıkla özdeşleştirilmiştir.

Şehnâme'den, yerleşik İranlıların çobanlara karşı tutumu da izlenebilmektedir. Bu bakış açısı da Türklere karşı olan yerici tavrın sebeplerindendir. Buna göre, İran'dan ayrılarak Turan saflarına geçen Siyavuş, Efrâsiyâb'ın kızı ile evlenir. İleriki yıllarda Siyavuş bir şekilde Efrâsiyâb tarafından öldürülünce bunların çocuğu olan Keyhüsrev, olaylardan habersiz yetişmesi için çobanlar tarafından büyütürülür. Böylece Keyhüsrev'in ileride babasının intikamını Efrâsiyâb'tan almasının engelleneceği düşünülmektedir (Firdevsi, 1995, b. 11335). Çobanlar arasında Keyhüsrev'in avla vakit geçirerek ve yıldızları izleyerek büyüdüğü aktarılır. Avlarını da değnekleri bükerek yaptığı yaylar ile yakalamıştır. Bir süre sonra Efrâsiyâb'ın komutanlarından birisi onu ziyarete gider. Keyhüsrev'i severken çocuğun ona, "Seni bilenler ve görenler, sana şefkatli bir adam gözüyle bakarlar ve başka bir ad veremezler! Çünkü sen, bir çobanın oğlunu bile, böyle hiç çekinmeden kucağına alıp sevebiliyorsun." (Firdevsi, 1995, b. 11369-11370) şeklindeki seslenişinden İran toplumunda çobanların uzak durulan kimseler olduğu ve amaçsız yaşam süren insanlar şeklinde algılandığı görülmektedir. Komutan çocuğa acır ve halkın arasına inmesine izin vermesi için Efrâsiyâb'ı ikna etmeye karar verir. "Dağlarda bir çobanın büyütüp yetiştirdiği çocuk, bir hayvandan farksızdır. Onun kafasında böyle şeyleri (babasının intikamını) düşünecek kadar akıl olur mu?" (Firdevsi, 1995, b. 11390) diyerek Efrâsiyâb'ı ikna eder. Buradaki bölüm ekonomik faaliyet olarak

hayvancılığı seçen (veya seçmek zorunda kalan) bir kitleye karşı tarımla uğraşanların beslediği zihniyeti¹¹ göstermesi bakımından önemlidir.

Yerleşiklerdeki, göçebelere karşı olan kötü algıya rağmen tarihi süreç içerisinde bu iki toplumun iç içe yaşadıkları bilinen bir gerçektir. Türkler Orta Asya'da görülmelerinden bu tarafa İranlı toplumlarla iç içe olmuştur. Soğd, Horezm, Alanlar gibi halklar Türklerle birlikte yaşamış ve onlarla etkileşime girmiş yerleşik toplumlardır (Ögel, 2010, s. 419). Bunlar kurulan büyük Orta Asya devletlerinde (Hunlar, Göktürkler vb) Türklerle birlikte yaşam sürmüşlerdir. Göçebe Türklere dair İran'daki kötü algısının ağırlıklı olarak bu toplumlar nezdinde değil de Ceyhun nehri ötesindeki halklarca işlenmesi, bunların oluşumunda yukarıda bahsedilen etkenlerin rolünün güçlü olduğunu göstermektedir.

3. Efrâsiyâb'ın Yönetim Anlayışı

Türkler için Batı merkezli geliştirilen devletsizlik ve tarihsizlik vurgusu temelde göçebeliliğin bir sonucu olarak aktarılmaktadır. Ancak göçebeliliği düşmanca anlatan bir eser olarak *Şehnâme*'de dahi eski Türk devletlerinin teşkilatçılığı ortaya konabilmektedir. Bu bakımdan eski Türk devletleri yerleşik unsurlara bağlı kalmadan analiz edilmelidir. Efrâsiyâb anlatısında yerleşik İran devletinin karşısında güçlü bir Türk siyasi birliğinin varlığı vurgulanmaktadır. Bu bölümde Efrâsiyâb'ın yönetim anlayışının *Şehnâme*'de nasıl aktarıldığı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Böylece sonraki yıllarda bu anlatılara dayanarak göçebelerin teşkilatsız ve düzensiz oldukları tespitlerinin tam tersi yine aynı anlatılardan yola çıkılarak ortaya konabilecektir.

Efrâsiyâb, Tur ve Turan gibi ifadeler İran mitolojisi kaynaklı oluşmuş kavramlardır. Bununla birlikte İslamiyet'in kabulü sonrasında bölgede kurulan ve Fars-Arap etkisinin en fazla hissedildiği Türk devletlerinden olan Karahanlı (Âl-i Efrâsiyâb) ve Selçuklu devletleri bu kavramları sahiplenmiş görünmektedir. Nitekim bu devletlerdeki hükümdarlar şecerelerini Efrâsiyâb'a dayandırmışlardır.¹² İran ve

¹¹Çobanlara karşı olan bu anlayışın benzerini Karahanlı dönemi müelliflerinden Yusuf Has Hacib'te de görmek mümkündür. Arap-Fars etkisinde kaleme aldığı ve şehnamecililiğin Türk devletlerinde bir örneği olan Kutadgu Bilig'de hayvan yetiştiricilerin töre bilmediği, usulsüz ve serbest tavırlı oldukları vurgulanmıştır (Yusuf Has Hacib, 2016, s. 333).

¹² Ebülğazi Bahadır Han (1974, s. 82)., *Şecere-i Terakime* adlı eserinde Selçukilerin şeceresini Efrâsiyâb'a dayandırmasını eleştirel bir bakışla şöyle aktarır: "Selçukiler Türkmen olup, kardeşiz deyip, il'e ve halka faydası dokunmadı. Padişah olunca,

Turan'da kurulan devletlerin hükümdarlıklarını meşru kılabilmek için Efrâsiyâb şeceresini kullanmış olmaları (Ögel, 1995, s. 58, 59), Efrâsiyâb'ın hem İran nezdinde hem de Türklerde geçerli olduğunu gösterir. *Şehnâme*'ye göre İranlıların Efrâsiyâb hükümdarlığını istemedikleri yukarıda belirtilmişti. Bu daha çok milli ruh aşılamanın etkisi altında gelişen anlatının bir sonucu olarak yorumlanabilir. Bölgede kurulan Türk devletlerin İran ve Turan topraklarını bu şecere ile elde tutmuş olmaları, Efrâsiyâb'ın yönetim sisteminin iki toplumda da geçerli olduğunu göstermektedir. Ayrıca *Şehnâme*'de Efrâsiyâb'ın yönetim usullerine dair genel itibariyle olumsuz ifadeler de kullanılmamıştır. Yapılan eleştirilerin yaşayış ve inanışlardaki farklılıklardan kaynaklanmış olduğu görülmektedir.

İran resmî tarihinde Gazneli, Selçuklu ve Harzemşahlar Türk devletleri dönemi olarak işlenmektedir. Türkler'in VI. yüzyılda aralarında birlik sağlayarak İran topraklarına akınlar yaptıkları ve Samanîler döneminde sınır boylarını korumak için askeri fonksiyonlara sahip olarak İran topraklarında yer aldıkları aktarılır (Batan, 2011, s. 109). Türkler'in bu topraklarda devlet kurup geniş alanlara yerleşmesinde İran kendisine rol biçmektedir. Örneğin Selçukluların başarısının yönetimde yer alan İran'lı vezirler sayesinde mümkün olduğu aktarılır (Batan, 2011, s. 67, 77). Türkleri barbar olarak yaftalayıp medeniyetsizlikle niteleyenler de Türklerin Batı Türkistan'daki teşkilatçılığını buradaki Sogd, Horezm, Alanlar gibi Aryani kavimlere yakıştırmaktadır¹³ (Togan, 1981, s. 9). Öte taraftan devletin oluşumu için yerleşikliğin şart görülmesi¹⁴ nedeniyle buradaki Türk devletinin varlığını kanıtlamak isteyen kimi düşünürler ise

Türkmen'in Kınık uruğundanız dediler. Ve padişah olduktan sonra Efrasiyab'ın bir oğlu Keyhüsrev'den kaçıp, Türkmen'in Kınık uruğunun içine varıp burda büyüüp kalmıştır, biz onun oğulları ve Efrâsiyâb'ın neslinden oluyoruz deyip, atalarını sayıp, otuz beş göbekte Efrasiyab'a erıştirdiler”.

¹³ Zeki Velidi Togan (1982, s. 31) Orta Asya'daki Horezmliler, Alanlar ve Soğd'lar gibi Aryani kavimlerin sonradan buradaki yerli halklar arasına karıştığını ve bunların dil ve kültür konusunda kimi etkileri bulunsu da Türkler üzerinde siyasî hakimiyet kuramadıklarını aktarmaktadır. Bu bakımdan teşkilatlanma özelliğinin, Türklere bu kavimlerden kaldığı vurgusunu eleştirmektedir. Ona göre Türkler teşkilatlanma niteliğini kendi içerisinde geliştirmiştir.

¹⁴ Göçebelerin devlet kurmasında yerleşik unsurların arandığı çalışmalara örnek olarak bakınız: Anatoly Khazanov (2015). *Göçebe ve Dış Dünya* (Ö. Suveren, Çev.). Doğu Kütüphanesi Yayınları. Göçebe Türklerin bünyesinde yerleşiklerin varlığına dair bakınız: Tuncer Baykara (2002). Türklüğün En Eski Zamanları. *Türkler*. C. 1. Yeni Türkiye Yayınları, s. 277-307; Salim Koca (2002). Türklerin Göçleri ve Yayılmaları. *Türkler*. C.1. Yeni Türkiye Yayınları, s. 651-663.

yerleşik unsurları bu Aryanî kavimlerde bulmuştur (Togan, 1981, s. 10). Türk göçbelerin yerleşiklerle iç içe bir yaşam sürdüğünü reddetmemekle birlikte, doğrudan göçebe Türklerin devlet kurabilme kapasitelerinin ortaya konulması gerektiği ve bunun için Efrâsiyâb anlatısının önemli veriler içerdiği söylenebilir.

Firdevsi eserinde İran karşısında güçlü bir Turan devleti aktarmaktadır. Yerleşik bir İran'la uzun dönem mücadele eden göçebe bir Turan devleti söz konusudur. Bunun, yukarıda belirtildiği üzere, tarihte tek bir devletten ziyade farklı yıllarda Turan'da kurulmuş çeşitli Türk devletlerine işaret ettiği anlaşılmaktadır. Anlatılar herhangi birinden ziyade Hunlar, Göktürkler, Eftalitler gibi uzun döneme yayılan birden çok Turan devletinin yaşanmışlıklarını kapsamaktadır. Hükümdarları ise Efrâsiyâb ismiyle belirtilmektedir. Bu devletin egemenliğinin Çin ve Hindistan topraklarına kadar uzandığı ve buralardan vergiler toplandığı kayıt altına alınmıştır. Eserde Efrâsiyâb'ın, kendi buyruğu altındaki ülkelerden vergi toplaması için ordunun komutanı Piran'a mektup gönderdiği aktarılmaktadır. Bu mektupta Efrâsiyâb: “Yiğitlerden seçilmiş bir ordu hazırla da, kalk, oradan Çin denizine kadar git! Hindistan'a ve oradan geçip Sind ırmağına kadar in. Ordunu Hazer ülkesine kadar yay ve bütün bu ülkelerden vergi topla”! (Firdevsi, 1995, b. 10513-10515) şeklinde emir verdiği görülmektedir.

Şehnâme'de İran'la olan sınır, Turanlılar için Ceyhun nehri iken İran için çadırların başladığı yer olarak bildirilmiştir. Bu durum destanda şu şekilde aktarılmıştır: “Bu karara göre, dünyanın, Ceyhun'dan Tur sınırlarına ve buradan da Çin ve Hoten'e kadar uzayıp giden kısmındaki uzak, yakın bütün yerleri Turan milletine verdiler. Zal'ın hüküm süreceği yerler de çadırların kurulu bulunduğu sınırda bitiyordu. Türklerin buradan ileriye geçmeye hakları yoktu” (Firdevsi, 1994b, b. 5012-5015). Bu Turan'da yönetilecek alan için yapılan bir sınır akdi gibi anlaşılabilir. Nitekim sınır bölgelerinde yer alan boylara sınırları koruma görevi verilmiştir. Destanda, Turan sınırına gelen İranlılara karşı “Şimdi burada bu sınırların bekçisi, büyüklerin seçkini ve padişahın da damadıyım.” (Firdevsi, 1995, b. 13938) diyerek kendisini tanıtan bir komutandan bahsedilmektedir. Dolayısıyla göçbelerin sınır bilmez bir yaşam sürdükleri ve siyasi yetki alanlarını işaretlemediklerine dair algı bu anlatıyla örtüşmemektedir.

Efrâsiyâb'ın yönettiği devlette dar bir milliyetçilikle veya ırkçılıkla hareket ettiği söylenemez. Turan'da yaşayan halkın geneli itibarıyla

ırklar belirtilmediği ve Efrâsiyâb'ın yönetiminde bir ayrıma gitmediği görülmektedir. Ayrıca yeri geldiğinde İranlı komutanlara kendi bünyesinde yer vermiştir. Nitekim Siyâvuş isimli İranlı bir komutana “Çin denizine kadar olan yerlerin menşurunu” (Firdevsi, 1995, b. 10359) verdiği aktarılmaktadır. Bu konuda başka bir örnek olarak, sınır bekçiliği yapan bir komutanın “Aslım, İranlıdır...İran'da kimsenin rüyasında bile göremeyeceği, Efrâsiyâb gibi bir de padişahım var!” (Firdevsi, 1995, b. 13937, 13950) dediği kısım gösterilebilir.

Anlatıda Efrâsiyâb'ın devlet işlerini gördürdüğü çeşitli görevlilerden bahsedilmektedir. Bunlar Efrâsiyâb'ın hem ailesinden hem de farklı çevrelerden ileri gelen kişilerdir. Destanda geçen “Efrasiyab'ın taht, hazine, mevki ve şeref sahibi bulunan akrabalarını ve ileri gelen adamları...” (Firdevsi, 1995, b. 16331) şeklindeki beyit bu noktada önemli bir örnektir. Bunlar hükümdara bağlı olan onun uğrunda canlarını verebilecek kimselerdir. Bu görevler içerisinde vezirlerin ve hazinecilerin önemli görüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim İran hakkında bilgi toplanması istenilen bir elçiden “memleketin büyüklerinin kimler ve vezirinin kim olduğunu, hâzinesinin miktarını ve hazinecinin kim olduğunu” sordukları aktarılmıştır (Firdevsi, 1994a, b. 1902). Ayrıca devlet içerisindeki ileri gelenlerin kendi bulundukları coğrafyanın liderleri oldukları belirtilmektedir. Bunlar hem hükümdarın emri altındadır hem de bölgelerinde birer hükümdar gibidir. Örneğin komutanlarından Pirân'a eğer fethederse İran'ı kendisine vereceğini vaat etmiştir: “Sen, fil gövdeli ve aslan pençeli bir kahramansın! Galip gelersen, bil ki, bütün İran senindir” (Firdevsi, 1994b, b. 7166). Bu bölgelerden gerektiğinde haberciler gönderilerek yardım istenmiş veya yapılması gereken işler bildirilmiştir (Firdevsi, 1995, b. 14676-14680). Ayrıca Ceyhun Nehri üzerinde görevlendirilen bir Turanlı'nın geçitlerden vergi almak üzere memur kılındığı da görülmektedir. Bu memurun Efrâsiyâb ile bir diyalogu destanda şu şekilde geçmektedir: “Ey, Padişah! Gümrük işlerine babam bakar; ben de, alınan paraların hesabını yaparım” (Firdevsî, 1994b, b.12544).

Efrâsiyâb Avesta'da belirtildiğinin aksine, kendisine dini bir rol biçmemektedir. *Şehnâme*'de aktarılan Efrâsiyâb'ın İran'a karşı hücumlarına, dinî bir kaygı değil iktidar ve güç kavgaları sebep olmuştur. Daha çok İran tahtını ele geçirmek ve İranlılardan intikam almak için savaşlar gerçekleştirmiştir. İran'a hakim olmak istese de Turan ülkesini sevdiği aktarılmıştır. İran padişahı Efrâsiyâb'ın saldırılarını eleştirerek “Turan ülkesi hoşuna gittiğine göre başka ülkelere göz dikmen ne oluyor?” (Firdevsi, 1994b, b. 6892) şeklinde

serzenişte bulunmuştur. Turan'a hükümdar olanlar ise Tur'un soyundan gelenler üzerinde ilerlemiştir. Sırasıyla Tur, Peşeng ve Efrâsiyâb'ın hükümdarlıkları yaşanmıştır. Dolayısıyla soy esaslı hükümdar değişikliğine işaret edilmektedir.

Efrâsiyâb'ın dikkat çeken diğer bir özelliği kararları alırken aceleci davranmanın yanlışlığına olan inancıdır. İhtiyatlı hareket etmenin başarı getireceğine olan inancı şu sözlerle aktarılmaktadır: “Hangi işde olursa olsun, acele etmemek, etmekten iyidir: Bekleyelim de, hele şu işin üzerinden bir gün daha geçsin” (Firdevsi, 1995, b. 10775 vd.). Destanda kızgınlıkla hareket edip ani kararlar aldığı olaylar yer alsa da (Firdevsi, 1994a, b.4967) devlet işlerinde genellikle danışmayı tercih ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Şahnâme’de Efrâsiyâb'ın bir komutanına mektup yazarak “Her iş için uygun olan zamanı kollamak ve akıllı dostlara danışmak, iyidir” (Firdevsi, 1994a, b.4533) dediği aktarılmaktadır. Ayrıca bu örnekte olduğu gibi danışacağı devlet görevlilerinin akıllı, uyanık ve tecrübeli kimseler olması gerektiği vurgulanmıştır. Bir başka örnek olarak Efrâsiyâb'ın İran'la yapılacak savaş hakkında devletin ileri gelenlerini topladığı kısım gösterilebilir. Burada Efrâsiyâb için “Akıllı, uyanık ve tecrübeli kişilerle bir toplantı yaptı” ve fikirlerini paylaştıktan sonra “Eğer benim düşüncemi siz de uygun buluyorsanız” diyerek belirtilen ileri gelen kimselere danıştığı aktarılmıştır (Firdevsi, 1994b, b. 9538). Eserin başka bir bölümünde de toplantıya katılanlardan tek tek ayağa kalkarak ilgili meselede fikir beyan etmeleri istendiği belirtilmiştir: “Bu sözleri dinleyen o büyük adamlar, cevap vermeye hazırlanarak, hep yerlerinden kalktılar” (Firdevsi, 1994b, b. 17060). Danışmak, usul gereği yetkili kimseyi bağlayıcı sonuçlar doğurmasa da devlet görevlilerinin bir toplantıda Efrâsiyâb'a, danışmadan karar almasının yanlış olacağını söyledikleri görülmektedir: Aldığı kararda hata yapan hükümdar örnek gösterilerek “Fakat o zalim padişah ne benim sözlerimi dinledi, ne de o meşhur toplantıda bulunan büyüklerin sözlerini. Akıllı kimselere hiç danışmadan, tuttu,o değerli padişahı öldürttü. İşte, şimdi de, elimizde ne taht kalıyor,ne taç, ne de savaş fili .. hepsi gidiyor” denildiği belirtilmektedir (Firdevsi, 1994c, b. 16351-16353). Ayrıca Efrâsiyâb'ın ülke içerisinde büyükler dediği kimselerin reddeceği kararlar almaktan çekindiği görülmektedir. Aksi bir durumda “Bütün büyükler benim aleyhime dönerler ve beni bütün alemde, bir bayrak gibi, gösterirler” (Firdevsi, 1994c, b.10759) diyerek çekincesini göstermiştir. Dolayısıyla Turan devleti hükümdarının; bünyesindeki devlet adamlarının düşüncelerini önemseyen, aceleci davranmaktan kaçınan,

herkesin fikrini öğrenmek isteyen bir kişilik olarak resmedildiği görülmektedir.

Efrâsiyâb, yönetimiyle halkının refahını sağlamayı amaçlamıştır (Alptekin ve Şenocak, 2019, s. 133). Adalet ve cömertlik bir hükümdarın ülkeyi kalkındırmak için en önemli meziyetlerinden biri olduğu anlayışı vardır. Nitekim Efrâsiyâb'ın, İran padişahı için "...bugün Keyhüsrev ayağa kalkmış, adaleti ve cömertliği ile, memleketini kusursuz bir hale getirmiştir" (Firdevsi, 1995, b. 14526) demesi bu değerleri önemsedğini göstermektedir. Turan halkının da Efrâsiyâb'ın yönetim ve disiplinini benimsemiş olduğu görülmektedir. Nitekim Turanlılar onu cesur, iyi, kahraman ve yiğit olarak nitelemiştir. Ölümü üzerine ağıtlar yakıldığını Kaşgarlı Mahmut aktarmıştır. Bu bakımdan karizmatik lider olarak değerlendirilmiştir (Ayan, 2017, s. 171-173). Bir liderde olması gereken özelliklere Efrâsiyâb'ın sahip olduğu belirtilmektedir. Halkın onu aslan, fil gibi çevresinde gördüğü güçlü varlıklara benzetmesi, onun güçlü, yenilmez, problemleri çözebilecek ve kendisine sığınabilecek bir hükümdar olduğuna inanıldığını göstermektedir. Destanda sesinin gürlüğü, vücudunun büyüklüğü, kılıcının keskinliği övülen özellikleridir (Alptekin ve Şenocak, 2019, s. 138). Dolayısıyla halk nezdinde yerleşen hükümdar anlayışında önemli bir özellik olarak gücün ön plana çıktığı söylenebilir.

Görülmektedir ki göçebeleri ötekileştiren bir anlatıda dahi bunların devletsiz olduklarını vurgulayacak çıktılardan ziyade yönetim anlayışına dair önemli veriler yer almaktadır. Devlet içerisinde iş bölümünün, teşkilatlanmanın ve sistemin varlığına dair örnekler bu kaynaklarda oldukça işlenmiştir. Ayrıca yine bu anlatılarda, yerleşik İran'ın devlet örgütlenmesinin Efrâsiyâb yönetimindeki Turan'dan üstün olduğunu gösteren herhangi bir bilgiye de ulaşamamaktadır. Böyle bir durum gerçekte var olsaydı, İran'ı Turan'a karşı yücelten bir anlatıda göz ardı edilmeden üzerinde durulacak bir husus olurdu. Dolayısıyla İran'ın yerleşik olmasından kaynaklanan özellikleri nedeniyle göçebelerin devletinden üstün teşkilatçılığa sahip olduğu Efrâsiyâb anlatılarından ulaşılabilecek bir sonuç değildir.

Sonuç

İran merkezli gelişen Efrâsiyâb hakkındaki yazın, İslamiyet'in kabulünden önceki Türk devletleri hakkında göçebe-yerleşiklik bakımından kimi olumsuz yorumlar içerse de yönetim anlayışı ve teşkilatçılık noktasında önemli veriler barındırmaktadır. Efrâsiyâb

Turan halklarının hükümdarı olarak *Avesta* metinleri ile kayda alınmış ve sonraki dönem İran anlatılarında da sıklıkla işlenmiştir. Bu doğrultuda kapsamlı bilgiler veren *Şehnâme* önemli kaynaklardandır. Burada Turan-İran mücadeleleri kapsamında göçebe yaşayan, tarımla meşgul olmayan, toprak imarına girişmeyen Türkler ile yerleşik ve tarımcı İranlıların arasındaki savaşlar ele alınmıştır. Turan hükümdarı Efrâsiyâb'ın esas kimliği alanyazında tartışmalı olsa da bu anlatıda, Turan'da kurulan Hun, Göktürk, Eftalit gibi Türk devletlerinin hükümdarı için kullanılan genel bir ifade olduğu anlaşılmaktadır.

İran ve Türk kavimler eski çağlardan itibaren iç içe yaşamışlardır. Turanda kurulan devletler içerisinde veya farklı devletler bünyesinde komşu iki millet olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Temelde yerleşiklik-göçebelik ayrımının, Turan'daki Aryanîlerin (Sogd, Horezm, Alanlar) değil Ceyhun Nehrinin güneyindeki toplumlarca kayda alındığı görülmektedir. Bu durum göçebeliliğin öteki olarak anlatılışında dış etkenlerin varlığını göstermektedir. Diğer bir ifadeyle İran anlatılarının birçok noktadan Turan'a karşı yanlı bakış açısı geliştirdiği görülmektedir. Bu sebepler etkisiyle gelişen İran'ın eski yazılı kaynakları, göçebelere olumsuz nitelermeler yüklemiştir. Sebeplerin en azından üç tane olduğu bu çalışmada saptanmıştır.

Öncelikle İran'daki anlatıların Zerdüşť dinî inancında geliştiğı anlaşılmaktadır. Kendi dinlerinden olmayan göçebe Turan halkı düşman millet olarak algılanmış ve Efrâsiyâb (Frangrasyab) bunların koruyucusu olarak kötölenmiştir. Efrâsiyâb için Ehrimen tabiri kullanılmıştır ki bu dine göre kötölük ve karanlıkları temsil etmektedir. Zerdüşť inancı yerleşikliğe geçişe imkan sunan bir din olmuştur. Göçebe Turan ise farklı bir din mensubudur. Dolayısıyla buradaki halklar öteki olarak algılanmış ve göçebe Turan hakkında olumsuz yargılar geliştirilmiştir. Diğer bir ifadeyle iyi ve kötü ikiciliğinde gelişen bu din için iyi taraf yerleşiklik ve İran, kötü taraf ise göçebelik ve Turan olmuştur. İran anlatılarının sonraki dönemde buradaki kayıtlar üzerinden gelişmesi ise İran'daki göçebe Turan algısının temelde dinî bir etmenle şekillendiğini göstermektedir.

İkinci bir sebep İran'da Helen ve Arap hakimiyetindeki dönemler sonrasında yavaş yavaş Türklerin hükümdarlığının başlaması ile Farsça ve Fars kültürünün uzun süre boyunca tehdit altında olmasının doğurduğu millî duygulardır. Bu ruh ile kaleme alınan eserler farklı kültür ve ırktan kimseleri ötekileştirmiş görülmektedir. Bunun için de en büyük düşman olarak göçebe Turan halkı seçilmiştir. Efrâsiyâb ile

yapılan düşman Turan algısı ile içeride milli bütünlük sağlanmak istenmiştir. Bu bakımdan bir düşman nasıl kayıt altına alınabilirse İran kaynakları da göçebe Turandan o şekilde bahsetmiştir. Özellikle *Şehnâme*'deki Türk anlatısı bu kapsamda gelişmiştir.

Üçüncü sebep olarak yerleşiklerin kendilerini merkezde görerek diğerlerini ötekileştirme anlayışlarının varlığıdır. *Şehnâme*'de belirgin şekilde görülen merkeze İran'ı koymak ve çevredekilerin tek derdinin İran tahtı olduğunu göstermek için diğer milletler ötekileştirilmiştir. Bu durumdan en çok etkilenen toplumun göçebe Turaniler olduğu görülmektedir. Kendileri gibi yaşamayan göçebeler yerleşiklerce ötekileştirilmiştir. İran için ise öteki göçebe unsuru Turanlılar olmuştur. Yerleşik toplumların göçebe toplumlara karşı bu önyargılı bakışı, göçebe toplumlar üzerinde sağlıklı değerlendirmelerde bulunmayı engellemiş ve bunları medeniyetten uzak varlıklar olarak nitelemelerine yol açmıştır.

Bu anlatılardan çıkarılan diğer bir sonuç Türklerin teşkilatçılığının ve Turan'da devletlerin varlığının bu ilk kaynaklardan itibaren görülebilmesidir. Anlatımlarda İran karşısında Turan'da güçlü bir ülkeden bahsedilmektedir. Efrâsiyâb hükümdarlığındaki bu devletin idari sistemi bakımından oldukça gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ülkede hükümdara itaat önemsenmiş onun da ülkeyi yönetirken verdiği sözde durması ve ileri gelenlerden faydalanması istenmiştir. Turan devletinin hükümdarı bünyesindeki devlet adamlarının düşüncelerini önemseyen, aceleci davranmaktan kaçınan, herkesin fikrini öğrenmek isteyen ve verdiği sözde durması gereken bir kişiliktir. Ülkede vergilerin toplanması, hazinenin tesisi ve sınır güvenliği gibi hususlarda görev ayrımlarının yapıldığı görülmektedir. Dönemin teknolojik şartları içerisinde gayet gelişmiş bir Turan devleti anlatılmıştır. Ayrıca yerleşik İran'ın göçebe Turan'dan idari anlamda daha iyi örgütlendiğine dair veriler de görülmemektedir. Bu bakımdan göçebelerin devletsiz olduğu sonucunun bu döneme dair ilk kaynaklardan edinilmeyeceği açıktır. Bu durum sonraki yıllarda yerleşikler temelinde geliştirilen devlet tanımının bir sonucudur. Bu tanımla birlikte göçebelerin yönetim bilmediği yaftası oluşturulmuştur. Bu dönemdeki yerleşiklik-göçebelik ayrımının izlendiği kaynaklar ise aksini göstermektedir. Göçebelerin medeniyet ve yönetim anlayışının dönemin yerleşikleriyle baş edecek düzeyde olduğu açıktır.

Kaynakça

- Abdurrahman, V. (2004). Tarihteki Efsanevi Turan Padişahı Alp Er Tunga Hakkında. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23(35), 1-8.
- Alptekin, A. B., Şenocak, E. (2019). Alper Tunga Destanı'nın Yeni Bir Kaynağı Olarak: Süleymannâme. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 5(2), 127-143.
- Atsız, H. N. (1992). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İrfan Yayınevi.
- Ayan, A. (2017). Alp Er Tunga'nın Yönetim Anlayışı ve Liderlik Tarzlarının İncelenmesi. *Akademik Bakış Dergisi*, (61), 167-177.
- Batan, M. (2011). *İran İslâm Cumhuriyeti İlk ve Ortaöğretim Ders Kitaplarında Türkler ve Türk İmajı* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Dadan, A. (2013). *İslâm Tarihi Kaynaklarında Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Darmesteter, J. (1880). *Sacred Books of the East (The Zend-Avesta, The Vendidad)*. Oxford University Press.
- Durmuş, İ. (2016). *Türk Tarihinin Öncüleri: Alp Er Tonga, Tomris, Mo-tun, Attila, Bilge Kağan*. Akçağ Yayınları.
- Ebûlgazi Bahadır Han (1974). *Şecere-i Terakim/Türklerin Soykütüğü* (M. Ergin, Çev.). Tercüman, 1001 Temel Eser 33.
- Firdevsi (1994a). *Şehname* (N. Lugal ve K. Akyüz, Çev.). C. I. MEB Yayınları.
- Firdevsi (1994b). *Şehname* (N. Lugal ve K. Akyüz, Çev.). C. II. MEB Yayınları.
- Firdevsi (1994c). *Şehname* (N. Lugal ve K. Akyüz, Çev.). C. IV. MEB Yayınları.
- Firdevsi (1995). *Şehname* (N. Lugal ve K. Akyüz, Çev.). C. III. MEB Yayınları.
- Gömeç, S. (2000). Tonga Tigin'in Kimliği Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, (48), 205-210.
- Herodotos (1993). *Herodot Tarihi* (M. Ökmen ve A. Erhat, Çev.). Remzi Kitabevi.
- Hunkan, Ö. S. (2016). Ortaçağ İran'ını Anlamak: Firdevsî, Nizâmü'l-Mülk, Sabbâh ve Hayyam. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, (77), 77-102.
- Kanar, M. (2010). Şâhnâme, *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 38, ss. 289-290). TDV Yayınları
- Karadeniz, Y. (2010). İran Kaynaklarına Göre Türkistan ve İran Coğrafyasında İran-Turan Hâkimiyet Mücadeleleri. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 15(VIII), 1-14.
- Karatay, O. (2003). *İran ile Turan: Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu*. Karam Yayınları.

- Kaşgarlı Mahmud (1985). *Divanü Lûgati't-Türk* (B. Atalay, Çev.). C. III. TDK Yayınları.
- Kradin, N. N. (2019). Social Complexity, Inner Asia and Pastoral Nomadism. *Social Evolution & History*, 18(2), 3-34.
- Konuksever, S. K. (2016). Çin'e Ait İmge ve Motiflerin Şehnâme'ye Göre Tahlili. *Doğu Araştırmaları*, 16, 101-112.
- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi*. C. II. TTK Yayınları, VII. Dizi 102.
- Ögel, B. (2010). *Türk Mitolojisi*. C. I. TTK Yayınları, VII. Dizi 1024.
- Sivrioğlu, U. T. (2013). Avesta Dilinin Tarihi Coğrafyası. *Electronic Turkish Studies*, 8(8), 1141-1165.
- Stern, S. M. (1986). Afrasiyab. *Encyclopaedia of Islam* (H.A.R. Gibb vd., Edt.). C. I. E.J. Brill, 236.
- Taberi, Muhammed Bin Cerîr (2007). *Tarih-i Taberî* (M. F. Dürtunca, Çev.). C. I. Sağlam Yayınevi.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. C.I. Enderun Yayınları, 7.
- Togan, Z. V. (1982). *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*. Enderun Yayınları.
- Türker, Ö. (2014). *Nefesten Taşa, Taştan Kağıda: Türkler ve Moğollarda Tarih Yazıcılığı*. Türkiye Alim Kitapları.
- Yarshater, E. (1984). Afrâsiâb. *Encyclopedia Iranica*, C.I/6, 570-576 <http://www.iranicaonline.org/articles/afrasiab-turanian-king>
- Yıldırım, N. (2011). Zerdüş'tün Kutsal Kitabı Avesta. *Şarkiyat Mecmuası*, (18), 147-170.
- Yusuf Has Hacib (2016). *Kutadgu Bilig* (A. Çakan, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Extended Abstract

Throughout history, Turks have been in a deep and multifaceted interaction with settled societies, and have appeared in texts written by these societies in different ways in line with the intensity and nature of their relations. Settled societies generally described nomadic nations that did not live a life based on agriculture and urban life as they did as savages, horrible, chaotic and corrupt; Turks were portrayed in a similar way as a reflection of this prejudiced and generalising perspective. In particular, ancient Iranian sources presented the pre-Islamic nomadic Turks with a dark, threatening and uncivilised image. One of the most striking and systematic examples of this perception is Firdavsi's epic work *Shahname*, which he presented to Mahmud of Ghazni in the 11th century. The *Shahname* centres on the protracted struggles between settled Iran and nomadic Turan, drawing a portrait around the figure of Efrâsiyâb, who represents the Turanian people. While this portrait reflects Iran's subjective, biased and often hostile view of Turan, it also provides rich clues that allow us to understand the economic activities, social structures, military organisations and administrative capabilities of the Turks. Taking the Efrâsiyâb narrative as a starting

point, this study aims to examine in depth the state structures, administrative capabilities and organisational understanding of the nomadic Turks in the pre-Islamic period. Thus, starting from a narrative based on the sedentary-nomadic distinction, which considers the sedentary society superior and nomadic societies uncivilised, it tries to objectively reveal the origins, strength and continuity of the state tradition of the ancient Turks.

The research is based on a historical and literary analysis, as well as a comprehensive literature review. Among the primary sources that constitute the main basis of the study, the *Shahnâme*, in which the figure of Efrâsiyâb is treated in the most detailed and systematic way, is at the forefront. In addition, the *Avesta*, the sacred text of the Zoroastrian religion, Kashgarlı Mahmut's *Divan-ı Lügatüt Türk*, Yusuf Hâs Hacıb's *Kutadgu Bilig* on state administration and ethics, and Uzun Firdevsi's *Süleymannâme* also play a key role in the analysis. These sources are systematically analysed through a rigorous content analysis in order to understand the origins of Efrâsiyâb, the perception of nomadic Turks by sedentary societies and their understanding of governance. In addition, by making use of modern academic literature, the works of historians such as Saadettin Gömeç (2000), Bahaeddin Ögel (2010, 1995), Varis Abdurrahman (2004), Özgür Türker (2014) and İlhami Durmuş (2016) on Efrâsiyâb and the Turkish state tradition were evaluated as secondary sources, thus providing a broader perspective to the discussions on identity and organisation. In this qualitative analysis, the data obtained from the texts were divided into thematic categories and analysed by taking into account the subjective and marginalising approaches of Iranian sources. This method has made it possible to reveal both the mythological and historical dimensions of the figure of Efrâsiyâb and to present the state structure and administrative understanding of the nomadic Turks in an objective framework.

The article is structured into three main sections, and each section deals with a different aspect that contributes to the overall aim of the study. The first section, 'Debates on the Narrative and Identity of Efrâsiyâb', analyses the origins and identity of Efrâsiyâb from multiple perspectives. Efrâsiyâb, who appears in the *Avesta* under the name of Frangrasyan and is depicted as the archenemy of Iran, takes on a more detailed identity as the Turkish ruler of Turan in the *Shahnâme*. This chapter discusses the epic characteristics of Efrâsiyâb and his relationship with the Turks, and analyses the different views in the literature on his true identity. While some scholars identify him with the Saka ruler Alp Er Tunga, others with the Uighur kagan Böğü Kagan, and others with Oghuz Khan, the study argues that Efrâsiyâb may have been a symbolic title for Turanian rulers rather than a single historical figure. These debates provide a solid basis for understanding the place of Efrâsiyâb in Turkish state tradition and his role in Iranian narratives.

The second part examines in depth with how nomadic Turks are portrayed in Iranian sources and the multi-layered factors influencing the formation of this perception. In works such as the *Shahnâme* and the *Avesta*, Turks are marginalised as a savage, corrupt and uncivilised people, and Efrâsiyâb is presented as a concrete representative of this negative image. In this section, the reasons behind this perception of Turks are analysed under three main headings: First, the perception of the nomadic Turan as the representative of evil within the framework of the good-evil dualism of Zoroastrian religion; second, the national sentiments developed out of the

concern to preserve the Persian identity during the periods when the Turks established sovereignty in Iran; and third, the geocentric understanding shaped by Iran's perception of itself as the centre of the universe. In the Avesta, Efrâsiyâb is characterised as the representative of the evil angel Ehrimen on earth, while in the Shahnâme he is depicted as a figure who destroys cities and destroys agriculture. However, this chapter also emphasises that sedentary-nomadic relations were not limited to a one-sided enmity; the Turks lived intertwined with sedentary communities such as the Sogdians, Khorezmians and Alans, and that the negative perception stemmed more from the Iranian perspective beyond the Ceyhun River.

The third part provides a comprehensive account of the administrative characteristics of Efrâsiyâb as described in the Shahnâme and of the Turanian state structure. Efrâsiyâb is portrayed as the leader of a strong political union. Elements such as tax collection systems, border security organisations, division of labour and decision-making processes based on consultation with elders clearly reveal the organisation and state-building capacity of nomadic Turks. As a ruler, Efrâsiyâb avoided rashness, emphasised consultation, looked after the welfare of his people, and displayed a charismatic leadership, gaining historical legitimacy as a figure on which Turkish states such as the Qarakhanids and Seljuks based their genealogies. This chapter debunks Western prejudices that nomadic societies were stateless and historyless, arguing that Turan's administrative approach was not administratively inferior to that of sedentary Iran, and in some respects even exhibited an equivalent organisation. These features of Efrâsiyâb's administration prove that the Turks developed a strong state tradition despite their nomadic lifestyle.

In conclusion, despite their subjectively negative portrayal of nomadic Turks, the Iranian narratives of Efrâsiyâb contain rich and multidimensional data revealing the Turks' organisational skills, state-building capacity, and understanding of governance. The study goes beyond the sedentary-nomadic distinction and emphasises the depth, complexity and continuity of the early Turkish state tradition. The Efrâsiyâb narrative is not only a mythological story but also an important historical source for understanding the historical organisation and state structure of the Turks. In this context, the article argues that sedentocentric preconceptions about the civilisational and administrative capacities of nomadic societies need to be reconsidered and offers a new perspective on the strength of the early Turkish state tradition.

